

duikt een adequate omschrijving op, alsof de auteurs dan pas het belang ervan inzien. In elk geval is *civil society* een noemer waaronder veel van wat in dit boek staat valt, en didactisch gezien is het aan te bevelen om er wat eerder mee voor de draad te komen. Ten slotte is de vraag of de meeste universitaire geschiedenisopleidingen behoefte hebben aan een boek waarin de politieke geschiedenis een plaats krijgt naast de economische en cultuurgeschiedenis. Immers, de meeste opleidingen laten studenten ook een Palmer of een vergelijkbaar handboek doorploegen, en hoewel het accent in *Vrijheid & Rede* enigszins anders ligt, levert dat toch veel overlap op. Dat juist in Rotterdam behoefte bestaat aan een boek als dit, wekt natuurlijk geen verwondering.

Als totaalindruk: een goed handboek dat heel veel van wat onze studenten moeten weten aansnijdt op een verantwoorde manier. Levendig geschreven, en met goed gekozen citaten op veel plaatsen. Nu nog bij de volgende druk een CD/DVD erbij waarop de geïnteresseerde student schilderijen van Kandinsky kan zien, de ontwerpen van Berlage, Oud en de postmoderne bouwstijlen, of teksten van Weber, Adorno en Freud. Laten we hopen dat het begrip beatmuziek voorlopig geen nadere toelichting behoeft.

Boudien de Vries,
Universiteit van Amsterdam

Daniël Lechner, “*Bildung macht frei!*” *Humanistische en realistische vorming in Duitsland 1600-1860* (Amsterdam: Aksant, 2003) 288 pp. ISBN 90 5260 110 0

“*Bildung macht frei!*” is de handelseditie van het historisch-pedagogisch proefschrift waarop Daniël Lechner in 2003 in Groningen promoveerde. Het is een boek dat door verschillende lezersgroepen uiteenlopend gewaardeerd zal worden. Onderwerp is de spanningsverhouding tussen humanistische en realistische vorming, in Duitsland, vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw tot 1860. In 1859 werd, in Pruisen, op gezag van de nieuwe, liberale *Cultusminister* Moritz von Bethmann-Hollweg, een nieuw reglement uitgevaardigd dat drie soorten realistisch vormend onderwijs onderscheidde: *Realschulen erster Ordnung*, *Realschulen zweiter Ordnung* en de hogere burgerscholen. De *Realschule erster Ordnung* kreeg, op papier, een status vergelijkbaar aan het gymnasium. Om dat te bewerkstelligen werd Latijn een verplicht onderdeel van het curriculum. Het boek behandelt in feite de voorgeschiedenis van het onderwijsreglement uit 1859. Na de Franse tijd hielpen de neohumanistische hervormingen de gymnasia stevig in het zadel. Lechner laat zien hoe het *Bildungsbürgertum* met haar streven naar (behoud van) sociale status, geholpen door een conservatieve regering en een tweetal uiterst effectieve wetten die de toelating tot het leraarsambt en de toelating tot de universiteit regelden, Humboldts idealistische hervormingen om wisten te buigen tot een behoudend programma. In de jaren veertig leek het tij voor de *Realschule* te keren. *Realschul*pedagogen, Karl Mager voorop, trachtten de algemeen vormende waarde van de *Realschule* steviger te onderbouwen, door haar te plaatsen in de ‘moderne Europese cultuur’. De moderne burger leverde daaraan in hun ogen een volwaardige bijdrage door moderne, industriële arbeid. Het alleenrecht dat de gymnasia, met hun overwegend klassieke oriëntatie, claimden op algemene vorming, achtten de *Realschul*pedagogen achterhaald. Het mislukken van de Revolutie van 1848, en het restauratieve klimaat van de jaren vijftig dat daarop volgde, fnuikte het streven om van de *Realschule* een volwaardig alternatief voor het gymnasium te maken, waar in plaats van

de klassieken, de natuurwetenschappen, aardrijkskunde, geschiedenis en de moderne talen centraal zouden staan.

Het boek is prettig geschreven en helder gestructureerd. In het besluit maakt Lechner duidelijk dat het behandelde spanningsveld niet alleen voor Duitsland maar ook voor Nederland in de negentiende eeuw relevant is, en in ons land in de twintigste eeuw nog een aantal naschokken teweeg heeft gebracht. De studie is goed gedocumenteerd. Lechner maakt zijn claim dat het boek de tijdsspanne vanaf 1600 dekt evenwel niet waar. Daarvoor wordt de periode tot 1750 te fragmentarisch behandeld. Maar het boek biedt een toegankelijk overzicht over de periode 1780-1860. Als primaire bronnen fungeren voornamelijk de klassieke auteurs uit de Duitse *Bildungstraditie*. Maar de passages uit het boek die mij het meest wisten te boeien, waren die waarin Lechner uit relatief onbekende bronnen, zoals de *Pädagogische Revue*, waarvan Mager een tijd lang hoofdredacteur is geweest, en het *Zeitschrift für das Gymnasialwesen*, onder leiding van Mützell, put. Bij de beschrijving van de in 1849 gehouden *Landesschulkonferenz* te Berlijn, en de nasleep daarvan, kwam de geschiedenis voor mij echt tot leven. In het besluit reflecteert de auteur op het belang van zijn studie, en constateert dat dat op twee vlakken gelegen is. Ten eerste zet hij zich af tegen eerdere pedagogen, met name Spranger en Litt, die Humboldts neohumanisme wereldvreemd hebben genoemd. Lechner beklemtoont dat het neohumanisme op de wereld betrokken was, zij het op een heel specifieke wijze. Zijn lezing van Humboldts geschriften getuigt daarvan. Op de sociale geschiedenis ontwikkelt Lechner veel minder een eigen perspectief; daar gaat hij vooral af op secundaire literatuur. Lechners ambitie is meer de inzichten van sociaal-historici onder de aandacht te brengen van pedagogen, dan, wat de sociale geschiedenis betreft, nieuwe bronnen aan te boren, of zich kritisch te verhouden tot verschillende verklaringen.

Voor de lezers van dit tijdschrift, met een specifieke interesse in de sociale en economische geschiedenis, biedt deze studie een handzaam overzicht, maar weinig nieuwe gezichtspunten. Het overzicht laat op een aantal fronten te wensen over. De lezer krijgt weinig inzicht in de concrete invulling en inrichting van het onderwijs. De beschrijving daarvan blijft steken op het niveau van kwantitatieve verschuivingen in het lesrooster. Waar de vakken voor stonden, hoe ze gedoceerd werden, en welke inhoudelijke ontwikkelingen zich voordeden wordt niet uitgewerkt. Lechner scheert verder het hele Duitstalige gebied over één kam, terwijl de laatste vijftien jaar historici net hebben geijverd voor een meer gedifferentieerde benadering. Hij had veel profijt kunnen hebben van Homburgs studie, *Van beroep 'Chemiker'* (1993), naar de opkomst van het polytechnisch onderwijs in Duitsland, die ontbreekt in de literatuurlijst. Lechners boek blijft sterk op Pruisen gericht. Daarnaast gaat hij voorbij aan de receptiegeschiedenis van Humboldts gedachtegoed, waar de laatste jaren eveneens nogal wat over gepubliceerd is. Spranger en Litt hadden zo meer reliëf kunnen krijgen. Voorts spreekt Lechner in homogeniserende bewoordingen over het *Bildungsbürgertum* en de *Besitzbürger*, en heeft hij weinig oog voor interne differentiaties daarbinnen. Dat vindt zijn complement in het feit dat Lechner inzoomt op het spanningsveld tussen de *Realschule* en het gymnasium, en de universiteiten en het hoger en lager technisch onderwijs buiten beschouwing laat. Technische en economische ontwikkelingen verschijnen nu, als het uitkomt, als een *deus ex machina* ten tonele. Lechner trekt in zijn besluit (terecht) een parallel tussen de Duitse discussie over algemene vorming op de *Realschule* en het gymnasium, en de verhouding tussen hbs en gymnasium in Nederland. Ik maak me op dit moment ernstige zorgen over de teloorgang van het (lagere) technische onder-

wijs in Nederland. Historici zijn van oudsher geneigd zich op het hogere te richten. Naar mijn oordeel zouden Nederland (en Europa) erbij gebaat zijn als onderwijshistorici het nijverheidsonderwijs uit het verdomhoekje zouden halen. Ik ben erg benieuwd naar de rol en betekenis van het nijverheidsonderwijs in de discussie die Lechner beschrijft. Hij geeft aan dat de *Realschul*pedagogen, om aanzien te winnen, zich afwenden van het nijverheidsonderwijs. In de jaren 1840 zette de industrialisatie definitief door. Welke rol speelde het onderwijs daarbij?

Joseph Wachelder,
Universiteit Maastricht

Lizet Duyvendak, *'Door lezen wijder horizont'.* Het Haags Damesleesmuseum (Nijmegen: Vantilt, 2003) 407 pp. ISBN 90-75697-95-3

De laatste decennia is internationaal de belangstelling toegenomen voor de studie van de zogenoemde literaire instituties. Daartoe horen niet alleen bibliotheken, boekhandel en uitgeverij, maar bijvoorbeeld ook de literaire kritiek, het letterkunde-onderwijs en het literaire prijzenstelsel. In 1992 werd in de Verenigde Staten de Society for the History of Authorship, Reading and Publishing (SHARP) opgericht, die onderdak biedt aan academici uit uiteenlopende vakgebieden die zich met zulke onderwerpen bezighouden. In Nederland ontstond in 1993 de Nederlandse Boekhistorische Vereniging. Deze brengt elk jaar in juni een 'Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis' uit. Ook in ons land staat de geschiedenis van boekhandel, uitgeverij, bibliotheek en leesgezelschap dus in de belangstelling. Een van de merkwaardige fenomenen op dit gebied vormt het Haagse Damesleesmuseum, opgericht in 1894. Dit Leesmuseum bestaat nog steeds, de laatste 50 jaar onafgebroken gevestigd op het adres Nassauplein 15 in Den Haag.

Lizet Duyvendak, medewerkster van de Open Universiteit te Heerlen, publiceerde bij het honderdjarig bestaan van het Damesleesmuseum een met foto's geïllustreerd boekje over de geschiedenis van dit instituut. In de dissertatie 'Door lezen wijder horizont', in 2003 aan de Universiteit Utrecht verdedigd, diept zij dit onderwerp verder uit. Duyvendak pendelt daarmee naar eigen zeggen tussen heden en verleden, door de studie van de geschiedenis van het instituut (op basis van archief- en ander bronnenmateriaal) aan te vullen met empirisch onderzoek onder de leden van nu. Ze ziet zichzelf in het gezelschap van literatuurhistorici die soms voor het verklaren van patronen in het verleden eigentijdse theorieën over cultuurdeelname benutten, terwijl contemporaine onderzoekers zich soms op historische ervaringsfeiten beroepen. De combinatie van een historische en een contemporaine invalshoek leidt uiteindelijk tot in totaal 15 deelvragen voor het onderzoek, met de doelstellingen van het Damesleesmuseum in relatie tot de motieven en wensen van de leden als rode draad.

Duyvendak plaatst het initiatief tot het Damesleesmuseum enerzijds in de traditie van leesgezelschappen en –kringen vanaf de achttiende eeuw, anderzijds in de eerste feministische golf aan het einde van de negentiende eeuw. De herkomst van de oprichtsters uit goeude kring verklaart tegelijk de keuze van de naam (Dames- in plaats van Vrouwen-leesmuseum) en het feit dat men vrij makkelijk eigen panden kon huren op uiteenlopende lokaties-op-stand. Nieuw in het Damesleesmuseum was dat de leden zelf hun boeken mochten uitzoeken, een aanpak die in veel andere bibliotheken pas veel later werd ingevoerd. Omdat tot in de jaren 30 de openbare bibliotheken nog